

به نام خدا

دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

کارشناسی ارشد انسان شناسی

بررسی فضاهاى فرهنگى شهر گرگان

استاد دکتر ناصر فکوهی

دانشجو مرتضی تجری

بهار ۹۵

شهر نوعی سازمان یافتگی اجتماعی در فضا است که باید آن را تولید کننده دائم فرهنگ به شمار آورد. اگر فرهنگ را به عنوان مجموعه رفتارها و ذهنیت های اکتسابی در نظر بگیریم که به یک جامعه هویت بخشیده بنابراین جامعه از طریق ساز و کارهایی تلاش می کند تا آن را از نسلی به نسل دیگر انتقال دهد و آن را باز تولید کند. در این شرایط شهر بهترین فضا و محیط برای فرهنگ سازی است. (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۸۶)

از آنجایی که انسان موجودی اجتماعی است برای تعامل با دیگری نیاز به یک فضا و مکان دارد. هر فضا دارای دو بعد عینی (فیزیکی) و ذهنی است. منظور از فضای فیزیکی یا عینی همان مکان است که به صورت عینی قابل مشاهده و اندازه گیری است. اما فضای ذهنی حاصل مجموعه تعاملاتی است که افراد در آن فضا صورت می دهند. این فضای ذهنی دارای بار ارزشی و قواعد و اصولی است که باعث هویت بخشی به فضای عینی می شود (منادی، مرتضی، ۱۳۸۶). انسان ها در فضا زندگی می کنند یعنی رابطه ای پیوسته از کنش های متقابل با آن دارند. از آن تغذیه می شوند و آن را تغذیه می کنند، از آن تغییر پذیرفته و آن را تغییر می دهند، در آن فضا حرکت می کنند و با این حرکت خود در آن فضا معنا تولید می کنند، اجزای فضا را به نشانه های معناداری برای خود تبدیل می کنند و یا نشانه هایی از بیرون بر فضا می افزایند. (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۳۶) فضاهای فرهنگی در شهر ها از جمله فضاهایی اند که افراد به عنوان موجودیت های اجتماعی در آن با یکدیگر به تعامل و ارتباط می پردازند. این نوع از فضاها به تناسب اهداف و برنامه های خود می توانند تسهیل گر روابط اجتماعی و در نهایت باعث روند توسعه ی فرهنگی و اجتماعی جامعه شوند. ارتباط مکرر افراد جامعه با این نوع از فضاها تاثیراتی بر ذهنیت و جهان بینی آنها می گذارد که متناسب با اهداف این فضاها در شهر، هر چه بهتر نقش شهروندی و حس در کنار یکدیگر بودن را تمرین و در خود درونی می کنند. بنابراین اگر اهداف و برنامه های این فضاها به شکل مثبت و در راستای بهبود وضعیت جامعه باشند این فضاها تاثیرات مثبت بر روی افراد می گذارند و انرژی افراد را در جهت بهبود وضعیت جامعه بکار می گیرند. با توجه به موقعیت ویژه شهر گرگان به عنوان یک شهر متکثر قومی و چند فرهنگی توجه به فضاهای فرهنگی برای توسعه هر چه بیشتر این شهر باید مورد توجه قرار گیرد. از آنجایی که افراد در این شهر از هویت های قومی، مذهبی و فرهنگی متفاوتی برخوردارند فضاهای فرهنگی می توانند نقش تسهیل گری در روابط اجتماعی شهروندان ایفا و آنها را با حقوق و هویت شهروندی بهتر آشنا کند. حتی می توان این نوع فضاها را به عنوان مکانی برای از بین بردن فاصله میان اقوام با فرهنگ های مختلف دانست. با توجه به این موضوع در این نوشتار سعی خواهیم کرد تا با ارائه یک گونه شناسی از فضاهای فرهنگی این شهر به بررسی آنها پردازیم و سپس در پی پاسخ به این پرسش هستیم که فضاهای فرهنگی شهر گرگان چه نقشی در ارتباطات اجتماعی موثر میان افراد جامعه در جهت توسعه و پیشرفت شهر گرگان دارند؟

معرفی شهر گرگان

گرگان یکی از شهرهای شمالی کشور و مرکز استان گلستان می باشد که از سمت شرق به شهرستان علی آباد کتول، از سمت غرب به شهرستان کردکوی، از شمال به شهرستان های آق قلا و بندر ترکمن و از جنوب به رشته کوه های البرز و استان سمنان مشرف است. ارتفاع متوسط این شهر ۱۵۵ متر از سطح دریا است. شهر گرگان به دلیل قرار گیری در جنوب شرقی دریای خزر و دارا بودن دشت های وسیع و پوشش های جنگلی انبوه موقعیت ویژه ای را به خود اختصاص داده است. قسمت های جنوبی شهر محصور در پوشش های جنگلی و کوهستانی و قسمت های شمالی آن را هم دشت های وسیع در بر می گیرد. مسیرهای جاده ای هراز، فیروزکوه و توسکستان از جمله مسیرهای دسترسی به تهران هستند. همچنین گرگان در مسیر شهر مشهد و زائرین حرم امام رضا (ع) می باشد که سالانه در مسیر تردد مسافران زیادی قرار دارد. یکی از نقاط قوت شهر گرگان مسیر ریلی بین المللی است که کشور ما را به کشورهای ترکمنستان و قزاقستان متصل می کند. این مسیر از گرگان به بندر ترکمن، مرز اینچه برون و سپس به کشورهای ترکمنستان و بعد از آن به قزاقستان منتهی می شود که یک مسیر مهم بین المللی محسوب می شود. یکی دیگر از مسیر های ریلی گرگان به سمت تهران می باشد که این مسیر یکی از خطوط قدیمی کشور است که از استان های مازندران و سمنان می گذرد و در نهایت به تهران می رسد. مقصد های هوایی بین المللی فرودگاه گرگان با کشور عراق و شهر بغداد و کشور عربستان و شهر مدینه است و از جمله مقاصد هوایی داخلی آن هم شهر های مشهد، زاهدان، اهواز و شیراز می باشد.

ویژگی های جمعیتی شهر گرگان

طبق سرشماری سال ۱۳۹۰ جمعیت شهر گرگان ۳۴۳۹۷۷ نفر می باشد که در مقایسه با مراکز استان های همجوار خود همچون بجنورد، ساری و سمنان دارای بیشترین جمعیت است. نرخ رشد جمعیت شهر گرگان از میانگین نرخ رشد جمعیت کشوری بالاتر است. طبق سرشماری سال ۱۳۹۰ نرخ رشد جمعیت شهر گرگان ۲/۳ درصد بوده در صورتی که میانگین کشوری این نرخ ۱/۳ درصد می باشد. یکی از مهم ترین دلایل افزایش جمعیت شهر گرگان مهاجرت های متعددی است که از روستا ها و شهر های استان و همچنین سایر نقاط کشور صورت می گرفت که بخصوص پس از تبدیل شدن این شهر به مرکز استان گلستان در سال ۷۶ سرعت این روند افزایش پیدا کرد.

با این وجود بیشترین مهاجرت به گرگان در سرشماری سال ۱۳۹۰ به ترتیب مربوط به سایر شهرهای استان (۲۱۶۰۳ نفر)، تهران (۴۹۵۴ نفر)، خراسان رضوی (۳۲۱۹ نفر)، مازندران (۲۸۶۹ نفر)، سیستان و بلوچستان (۱۸۸۷ نفر)

وسمنان (۱۶۷۸ نفر) می باشند. (مرکز آمار). این مهاجرت ها به دلایل مختلفی از جمله تمرکز منابع و امکانات در شهر و عدم توسعه متوازن در سایر شهرهای استان، دست یابی به مسکن بهتر، آب و هوا و اقلیم مناسب، امکان دستیابی به شغل بهتر و غیره صورت می گیرد. با توجه به این مهاجرت ها علاوه بر بومیان محلی یا همان گرگانی ها گروهی از مهاجرین مازندرانی، آذری، سیستانی، بلوچ، خراسانی، سمنانی، ترکمن، و گروه کوچکی از قزاق ها در این شهر زندگی می کنند.

پیشینه تاریخی شهر گرگان

نام گرگان از شهر قدیمی و باستانی جرجان اخذ شده است. جرجان نام شهری در نزدیکی شهر گنبد کاووس است که در زمان حمله مغول این شهر تبدیل به ویرانه شد. از آن پس شهر استرآباد که در مکان کنونی گرگان است رونق فراوان گرفت و در سال ۱۳۱۶ به پاسداشت از ایالت جرجان نام استرآباد را به گرگان تغییر دادند. شهر گرگان در زمان قاجار دارای محله های بزرگی همچون سبز مشهد، نعلبندان، میدان بود که هر کدام داری مساجد، تکایا، آب انبار، حمام و مدرسه بود. هسته ی مرکزی و اولیه ی شهر گرگان در نزدیکی میدان ولایت یا همان شهرداری و نخستین خیابان این شهر هم خیابان امام خمینی فعلی می باشد. (معطوفی، ۱۳۸۷) در حال حاضر بافت تاریخی این محله ها وجود دارد و بسیاری از آن خانه ها به ثبت آثار ملی رسیده اند. هسته ی مرکزی شهر گرگان تقریباً در حال حاضر در مرکز شهر گرگان قرار دارد و به مرور زمان شهر به شکل پراکنده و دورتادور آن گسترش یافته است. اما آنچه که امروز شاهد آن هستیم گسترش پراکنده و افقی شهر گرگان است که شهر هرچه بیشتر به شکل پراکنده، کم تراکم، تنک گسترش یافته و همچنین توسعه ی شهر به سمت حاشیه شهر و روستاها بوده است (پور احمد و دیگران، ۱۳۸۹: ۵) این موضوع باعث شده تا اراضی کشاورزی و جنگلی هر چه بیشتر مورد بهره برداری های مسکونی قرار گیرند در حالی که فضاهای درون شهری بایری در این شهر وجود دارند که باید هر چه بیشتر به خدمت توسعه و گسترش شهر در آیند. به عنوان مثال پس از تبدیل شدن گرگان به عنوان مرکز استان بسیاری از ادارات دولتی به قسمت های غربی و خارج از شهر منتقل شدند. این در حالی است که بسیاری از زمین های مستعد کشاورزی در این مناطق یا در نزدیکی آن قرار دارند.

فضای فرهنگی

منظور از فضای فرهنگی مکان هایی هستند که مستقیماً ارزش ها، هنجارها و فرهنگ های خاص خود را تولید می کنند. از جمله این فضاها می توان به سینماها، تئاترها، موزه ها، کتابخانه ها، پارک ها، نمایشگاه ها، کلاس های آموزشی و غیره اشاره کرد (منادی، ۱۳۹۲: ۱۱۴). فضاهای فرهنگی از طریق فرهنگ حاکم بر آن می توانند بر افکار و ذهنیت و بدنبال آن بر رفتار کنشگران تاثیر بگذارند.

از نظر بوردیو هر انسانی دارای یک عادت واره است. افراد در ارتباط با محیط های اجتماعی مانند خانواده، آموزش و پرورش و غیره که در آن رشد کرده اند منش ها و خصوصیات را در خود درونی کرده اند و در موقعیت های مختلف موضع گیری های متفاوتی را از خود نشان می دهند. عادت واره هر فرد کم کم هویت و شخصیت فرد را شکل می دهد و به نوعی فرهنگ درونی شده و نهادی شده فرد می شود. عادت واره هر شخص منعطف می باشد و در طول زمان تغییر می کند. از سویی عادت واره ها فضاهایی را می سازند و از سوی دیگر عادت واره ها محصول فضاها هستند. (منادی، ۱۳۹۴). بنابراین فضاهای فرهنگی به عنوان جزئی از فضاهای شهری که افراد در زمان های مختلف با آن ارتباط دارند باعث شکل گیری عادت واره ای مطابق با اهداف آن فضاها می شوند. هرچه این فضاها بتوانند با اهداف مثبت تری برنامه های خود را دنبال کنند انتظار شکل گیری اندیشه مثبت و در جهت پیشرفت و توسعه جامعه در افراد بیشتر می شود.

انواع فضاهای فرهنگی شهر گرگان

فضاهای فرهنگی - آموزشی

فضاهای فرهنگی - تفریحی

فضاهای فرهنگی - علمی

فضاهای فرهنگی - آموزشی

فضاهای فرهنگی و آموزشی از جمله فضاهایی اند که با برگزاری همایش ها، کارگاه ها و کلاس های آموزشی سعی در افزایش مهارت و توانمند سازی شهروندان در زمینه های فرهنگی و اجتماعی می کنند. از جمله این فضاها می

توان به خانه های فرهنگ اشاره کرد. شهر گرگان دارای ۱۱ خانه ی فرهنگ در نقاط مختلف شهر است که زیر نظر سازمان فرهنگی و ورزشی شهرداری گرگان مشغول به فعالیت هستند. برگزاری کلاس های آموزشی، همایش ها، توانمند سازی بانوان خانه دار، برنامه های تفریحی و غیره از جمله این فعالیت ها است. افراد در این گونه از فضا ها با آموزش اصول و اخلاق شهروندی به افرادی پرسشگر و آشنا با حقوق شهروندی تبدیل می شوند. هر چند نمی توان مرزهای فضاهای آموزشی، تفریحی، علمی را خشک و محکم دانست چرا که ممکن است برخی فضاهای آموزشی کارکرد فراغتی یا علمی را هم داشته باشند.

در پژوهشی رونی (Rooney, 2007) آموزش شهروندی را به موارد زیر تقسیم می کند:

۱- دانش و درک عناوینی مانند قوانین، فرایند دموکراسی، حقوق انسان ها، اقتصاد و مفاهیمی اساسی مانند عدالت اجتماعی، آزادی و برابری و غیره ۲- ارزش ها و اخلاقیات مانند احترام به عدالت، دموکراسی، توانایی دفاع از دیدگاه ها، کمک به دیگران و غیره ۳- مهارت هایی مانند مهارت های زندگی و مهارت های اجتماعی، توصیف عقاید و بیان احساسات و تفکر انتقادی و مشارکت در امور اجتماعی و غیره (خطیب زنجانی و دیگران، ۱۳۸۹)

یکی از مناسب ترین فضا ها برای عملیاتی کردن موارد ذکر شده NGO ها هستند که می توانند در خدمت توسعه ی فرهنگی شهر قرار بگیرند. سمن ها یا ان جی او ها بدلیل غیر رسمی بودن فضای حاکم بر آنها افراد را بیشتر برای حضور و مشارکت ترغیب می کنند. بطوری که افراد در این نوع از فضا ها با میل و اراده خود وارد می شوند و بدور از نظارت و ساختار بروکراتیک و قوانین بیش از حد دست و پاگیر به مشارکت در امور جمعی می پردازند.

از دیگر فضاهای فرهنگی- آموزشی شهر گرگان می توان به موسسات فرهنگی و هنری اشاره کرد. گرگان حدود ۴۶ موسسه فرهنگی و هنری در زمینه های نقاشی، موسیقی، هنر های نمایشی، هنر های تجسمی و... دارد که بیش از نیمی از آنها فعال هستند.

کتابخانه ها را هم می توان از این نوع فضاها دانست. شهر گرگان دارای ۳ کتابخانه عمومی و یک کتابخانه ی تخصصی است. گرگان از نظر وسعت و سرانه فضای کتابخانه ها پایین تر از حد استاندارد قرار دارد. "بطوری که در سال ۱۳۹۲ مساحت موجود ۲۹۰۶ متر مربع و سرانه آن ۰/۰۰۹ متر مربع بوده که در مقایسه با سرانه استاندارد ۰/۵ متر مربع رقم قابل قبولی نیست." (خوش فر و دیگران، ۱۳۹۲)

فضاهای فرهنگی- تفریحی

این نوع از فضاها علاوه بر پر کردن اوقات فراغت و بیکاری شهروندان ارزش ها و منش هایی را هم با خود به همراه دارند که باعث ایجاد حس تعلق در فرد می شوند. یکی از این نوع از فضاها موزه ها و بخصوص موزه های مردم شناسی است که شهروندان و بخصوص نسل جدید می توانند با سنت ها و آیین های گذشته ی مردم خود آشنا و نسبت به هویت خود آگاهی بیشتری پیدا کنند. موزه های گرگان شامل : ۱- کاخ موزه گرگان که یک کاخ سلطنتی مربوط به دوره پهلوی اول می باشد و در سال ۱۳۴۳ تبدیل به موزه شد. ۲- موزه باستان شناسی گرگان که این موزه در سال ۱۳۵۵ به عنوان موزه سنگ قبر افتتاح و در بهمن ماه سال ۱۳۶۷ تبدیل به موزه باستان شناسی شد ۳- موزه صنایع دستی گرگان که بنای این موزه مربوط به اواخر دوره ی قاجار بوده که سال ۱۳۸۹ تبدیل به موزه شده است. یکی دیگر از انواع فضاها ی فرهنگی- تفریحی سینما است که این شهر از گذشته و قبل از انقلاب ۱۳۵۷ دارای ۴ سینما بود که یکی از آنها در سال ۱۳۵۷ تخریب و سپس در سال ۱۳۸۷ مجدد افتتاح شد. یکی دیگر از سینما های این شهر در اواخر دهه ی ۱۳۶۰ به سازمان زندان ها تحویل داده شد. در حال حاضر ۳ سینما در این شهر فعال است. سینما عصر جدید در سال ۱۳۳۹ با نام قبلی مولن روژ- رسالت، سینما بهمن در سال ۱۳۴۰ با نام امپایر، و سینما کاپری در سال ۱۳۴۶ و مجدد در سال ۱۳۸۷ با همان نام کاپری تاسیس و مشغول به فعالیت هستند. این نوع فضا در شهر از وسعت و سرانه مطلوبی برخوردار نیست طبق بررسی انجام شده در سال ۱۳۹۲ کل فضای اختصاص یافته به سینما و تئاتر ۲۵۶۰ متر مربع و سرانه آن معادل ۰/۰۰۸ متر مربع است که در مقایسه با سرانه استاندارد رقم بسیار پایینی است. (خوش فر و دیگران، ۱۳۹۲). از دیگر فضاها ی فرهنگی- تفریحی شهر گرگان می توان به ناهار خوران در قسمت جنوبی شهر اشاره کرد که علاوه بر گرگانی ها پذیرای افرادی از سایر شهر های استان و بخصوص مسافرین هم است. این مکان بدلیل ارتفاع بیشتر، فاصله کم و هوای مناسب نسبت به مرکز شهر در شب ها مورد توجه بسیاری از خانواده ها و جوانان شهر گرگان و سایر شهر های استان می باشد. همچنین ۲۵ پارک عمومی و یک پارک مخصوص به بانوان در سطح شهر توسط شهرداری ایجاد شده است که با توجه به تحقیقی که خوشفر و دیگران در مورد ارزیابی کاربری های تفریحی- فرهنگی شهر گرگان در سال ۹۲ انجام داده اند این شهر علاوه بر کمبود اساسی در فضای پارک ها با مشکل عدم پراکندگی در پارک ها در سطح شهر روبه رو است. از دیگر فضاها ی فرهنگی- تفریحی گرگان پارک شهر می باشد که محل تجمع بسیاری از جوانان و دانشجویان است. این پارک که قدمت زیادی هم دارد تقریباً در مرکز شهر واقع شده است. پارک شهر گرگان بدلیل وجود کاخ موزه، شهر بازی برای کودکان و فضای سبز امکان حضور افراد مختلف را در این فضا محیا می کند. افراد معمولاً غروب ها در این مکان جمع می شوند و ساعتی را در

آن فضا سپری می کنند. گهگاهی هم در این فضا نمایشگاه هایی از جمله نمایشگاه کتاب بر پا می شود که هر چه بیشتر بر کارکرد فرهنگی این فضا می افزاید.

فضاهای فرهنگی و علمی

منظور از فضاهای علمی و فرهنگی فضاهای دانشگاهی هستند که به فعالیت های علمی مشغول اند. شهر گرگان دارای ۳ دانشگاه دولتی از جمله دانشگاه گلستان، دانشگاه علوم پزشکی گلستان و دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی و یک دانشگاه آزاد اسلامی و پیام نور و بیش از ۱۲ مرکز آموزش عالی و موسسات آموزشی است که سالانه هزاران دانشجو برای تحصیل از نقاط مختلف کشور به گرگان می آیند. دانشجویانی که از نقاط مختلف کشور برای تحصیل به گرگان می آیند علاوه بر تاثیر بر فرهنگ میزبان متاثر از فضای فرهنگی این شهر می شوند.

نتیجه گیری

شهرها علاوه بر یک واقعیت فیزیکی، واقعیتی انسانی را هم در برمی گیرند اما آنچه که عالمان اجتماعی و بخصوص انسان شناسان بر آن تاکید دارند شهر به عنوان یک واقعیتی انسانی است. شهر گرگان بدلیل موقعیت جغرافیایی و طبیعی، سیاسی و اقتصادی که دارد در سال های اخیر محلی برای زندگی مهاجران مختلف از سایر نقاط استان و کشور شده است. بطوری که ساختار جمعیتی این شهر را هر چه بیشتر دستخوش تغییر و تنوع کرده و ما با شهری با تکثر و تنوع قومی و فرهنگی روبه رویم که مدیریت شهری را با چالش هایی مواجه ساخته است. افراد با مشارکت در فضاهای فرهنگی منش و فرهنگ مخصوص به آن فضا را در خود درونی می کنند و این موضوع باعث ایجاد حس تعلق بیشتر نسبت به شهر و هویت شهری می شود. توسعه ی فضاهای فرهنگی مبتنی بر حقوق شهروندی و توجه به حقوق همه ی اقوام حاضر در شهر می تواند موانع بر سر راه توسعه ی فرهنگی و اجتماعی این شهر را از میان بردارد. عدم درک صحیح مسولین شهری از واقعیت های موجود در این شهر هر چه بیشتر این شهر را در خطر بروز مشکلاتی نظیر ترافیک، آلودگی های زیست محیطی، ازدحام جمعیت، گسترش سکونت گاه های غیر رسمی و غیره قرار می دهد. شاید تهران نمونه مناسبی از یک توسعه نامتوازن در سطح کشور باشد. بنابراین شهر گرگان در آینده نزدیک می تواند همانند تهران با مشکلات شهری زیادی مواجه شود. به همین دلیل مدیران و تصمیم گیران استان گلستان اگر می خواهند گرگان را از مشکلاتی که سایر کلان شهرهایی مثل تهران با آن روبه رواند واکسینه کنند باید به توسعه هر چه بیشتر سایر شهرهای استان توجه نشان دهند چرا که بیشترین مهاجرت به شهر گرگان مهاجرت های درون استانی

و از شهرهای دیگر استان به این شهر است. با این وجود آنچه که می تواند نزد مدیران و سیاست گزاران شهری مهم تلقی شود شامل موارد زیر است.

۱. کنترل و مدیریت جمعیت بدلیل بالا بودن متوسط رشد جمعیت این شهر نسبت به میانگین کشوری
۲. توجه هر چه بیشتر به ابعاد فرهنگی توسعه در این شهر
۳. ساماندهی و افزایش هر چه بیشتر فضاهای فرهنگی
۴. توجه به ظرفیت های تنوع فرهنگی و اقوام مختلف در توسعه این شهر
۵. توزیع عادلانه امکانات در مناطق مختلف شهری
۶. تسهیل در روند تشکیل NGO ها با محوریت فرهنگی واجتماعی
۷. تاکید بر هویت شهروندی با حفظ و تقویت هویت های قومی و مذهبی

منابع

- فکوهی، ناصر (۱۳۸۳). انسان شناسی شهری. تهران: نشر نی، چاپ هشتم
- خطیب زنجانی، نازیلا؛ فرج اللهی، مهران؛ سرمدی، محمدرضا (۱۳۸۹). «بررسی کاربرد آموزش غیررسمی در آموزش شهروندی مطالعه موردی مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران». شماره ۲، صص ۶۵ تا ۸۴
- پوراحمد و همکاران (۱۳۸۹). «تحلیلی بر الگوی گسترش کالبدی-فضایی شهر گرگان با استفاده از مدل های آنتروپی شانون و هلدرن». مجله پژوهش و برنامه ریزی شهری، سال اول، شماره سوم، صص ۱ تا ۱۸
- خوش فر، غلامرضا؛ مائده شعبانی؛ اعظم نگاری و سمیه شریفیان (۱۳۹۲). «ارزیابی کاربری های تفریحی-فرهنگی با تاکید بر جمعیت (مطالعه موردی شهر گرگان)»، پنجمین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت شهری، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد

- معطوفی، اسدالله (۱۳۸۷). مدارس عمادیه و قلیچ ایشان. گرگان: انتشارات مختوم قلی فراغی.
- منادی، مرتضی (۱۳۸۶). «سرمایه های فرهنگی و فضاها ی فرهنگی خانواده ها»، فصلنامه خانواده و پژوهش، سال اول، شماره ۱
- منادی، مرتضی. «نقش فضاها ی فرهنگی شهر در رفتارها ی اجتماعی شهروندان». سایت انسان شناسی و فرهنگ
- فرمانداری شهرستان گرگان <http://gorgan.golestanp.ir>
- شورای اسلامی شهر گرگان <http://shora.gorgan.ir>
- شهرداری شهر گرگان <http://gorgan.ir>
- اداره کل فرهنگ و ارشاد استان گلستان <http://golestan.farhang.gov.ir/fa/home>
- استانداری گلستان <http://golestanp.ir>
- فرودگاه گرگان <http://gorgan.airport.ir>
- درگاه ملی آمار <http://www.amar.org.ir>
- سازمان فرهنگی و ورزشی شهرداری گرگان <http://cs.gorgan.ir>
- کتابخانه ی عمومی میرفندرسکی گرگان <http://mirfendereskylibrary.blogfa.com>